

**TERESA BOGACZ  
KATARZYNA ŻŁOBIŃSKA**

Biuro Rozwoju Wrocławia

**UWARUNKOWANIA ROZWOJU  
MAŁYCH OŚRODKÓW MIEJSKICH W OBREBIE  
WROCIAWSKIEGO OBSZARU METROPOLITALNEGO  
(WYBRANE PRZYKIADY)**

**Abstract: Conditions of Small Towns' Development in Wrocław Metropolitan Area (Chosen Examples).** In the case study we presented the current economical and demographic state of small urban areas in Wrocław's Metropolitan Area; on example of Kąty Wrocławskie, Siechenice, Oborniki Śląskie, Środa Śląska and Oleśnica, and pointed out their potential development chances in context of their spatial and economical conditions.

The analysis that had been carried out for 5 chosen units in the time interval of 1999-2004 showed positive migration balance as well as increase in the 'per capita' income and in the number of registered economic units. The inspection of local physical management plans taking into consideration the use of grounds revealed a potential dynamic in scope of one-family buildings and diverse economical activity.

The developmental chances and possibilities of those 5 chosen cities were investigated not only on the basis of local habits, but also in agglomerational context taking into consideration particularly 2 effective tools of planning and management; which are *The Strategy of Economical and Spatial Integration* and *Wrocław's Metropolitan Area Spatial Management Plan*.

Miasta, zarówno te większe, jak i małe, w przekroju historycznym zawsze były stymulatorem rozwoju gospodarczego i społecznego dla obszarów z nim związanych. Im wyższy był w regionie stopień nasycenia osadnictwem miejskim, tym bardziej wzrastał jego potencjał ekonomiczny i możliwości skutecznego konkurowania, a zasięg oddziaływania poszczególnych ośrodków miejskich zależał od ich rangi i ukształtowanych funkcji. Szczególne atuty miastotwórcze miał Dolny Śląsk, co spowodowało, że jeszcze dzisiaj, w okrojonych przecież granicach administracyjnych, funkcjonuje tu 81 miast.

Miasta w dalszym ciągu skupiają na sobie uwagę teoretyków i praktyków prorozwojowych przemian społeczno-gospodarczych, które obecnie nie mają już charakteru ilościowego, ale głównie jakościowy. Podejmowane działania nie dotyczą zatem zwiększenia stopnia urbanizacji, ale zmian w charakterze samych miast, relacji między nimi oraz między miastami a ich peryferiami. Wyrazem tego jest proces metropolizacji, będący podstawowym elementem łączącym określone terytorium z globalizacją gospodarki. Wiedza, innowacje, nowe technologie najszybciej rozwijają się w większych ośrodkach miejskich, regionach (obszarach metropolitalnych) i tam też istnieją szanse na ich transfer do życia codziennego oraz na szybszy przepływ informacji.

Według materiałów Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego z 2004 r. konkurencyjność naszego kontynentu będzie uzależniona w głównej mierze od czynników skupionych w obszarach metropolitalnych. Ich rozwój staje się niezbędnym warunkiem do stworzenia spójnej społeczno-ekonomicznej i terytorialnej struktury europejskiej oraz rozwiązania najważniejszych problemów zarówno w tych obszarach, jak i w innych europejskich regionach czy miastach.

Większość dolnośląskich ośrodków miejskich ma problemy z zachowaniem i rozwojem swojej substancji infrastrukturalnej oraz funkcji społecznych. Dlatego też zachodzi konieczność określenia przez nie na nowo swej roli w przestrzeni lokalnej i regionalnej. Dotyczy to także małych miast i miasteczek znajdujących się w specyficznym i niejako uprzywilejowanym obszarze rozwoju, jakim jest Wrocławski Obszar Metropolitalny.

Celem prezentowanego opracowania jest przybliżenie ich obecnej kondycji ekonomiczno-demograficznej i potencjalnych szans rozwojowych na przykładzie pięciu wybranych jednostek. Co więcej, szans i możliwości wynikających nie tylko z ich usytuowania, ale także z uruchomienia sprawnych narzędzi zarządzania, umożliwiających racjonalne kierowanie ich rozwojem w dłuższym czasie, w kontekście całej aglomeracji.

Jednym z najważniejszych warunków zewnętrznych motywujących rozwój jest możliwość tworzenia partnerskich związków gmin. Szczególnego znaczenia i rangi nabiera partnerska współpraca między naturalnymi uczestnikami w grze o rozwój – Wrocławiem i jego „satelickimi” miastami. Powiązania strukturalne między stolicą regionu a jej bezpośrednim miejskim zapleczem kształtowały się przez stulecia, a bliskość ośrodka centralnego odgrywała ogromną rolę w życiu społeczno-gospodarczym miast pozostających w zasięgu jego oddziaływania, albo dynamizując ten rozwój albo nieco hamując. Dzisiejsze realia każą ponownie przyjrzeć się już ukształtowanym powiązaniom strukturalnym, wskazać nowe obszary współpracy, sprzyjające formułowaniu nowych celów i wartości w terytorialnej wspólnotcie. Każą szukać metod na rozwią-

zywanie problemów spornych, niwelowanie obszarów konfliktu, tak istotnych w 1990 r., kiedy gminy zamknęły się szczelnie w granicach administracyjnych.

To, w jaki sposób przebiega oddziaływanie Wrocławia na pobliskie miasta i odwrotnie, wynika w znacznym stopniu z charakteru, tworzonych w ostatnich latach, modelu przemian gospodarczych i społecznych, nawiązującego do europejskich wzorów rozwoju przestrzennego. Przewiduje się, że w najbliższych latach procesy społeczne i gospodarcze będą się koncentrować na obszarach powiązanych funkcjonalnie z wielkimi metropoliami. One też będą odpowiadać za wzrost ekonomiczny państw i regionów, a warunkiem wypełnienia tej roli będzie racjonalne kształtowanie struktury przestrzennej i stymulowanie korzystnych powiązań funkcjonalnych wewnątrz i na zewnątrz tych obszarów. Polski ustawodawca dostrzegł ten problem już kilka lat temu zapisując w obowiązującej *Ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* obowiązek sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego obszarów metropolitalnych, które zostaną określone w koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.

Wrocław i jego aglomeracyjni partnerzy w pełni wykorzystali stworzone zapisy prawne, czego efektem są dwa wspólnie wypracowane narzędzia: przyjęta w 2002 r. *Strategia integracji gospodarczo-przestrzennej aglomeracji wrocławskiej* i finalizujący się *Plan zagospodarowania przestrzennego Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego*.

Możliwości rozwoju ośrodków miejskich usytuowanych w obrębie Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego określa się jako dobre, a nawet bardzo dobre, biorąc pod uwagę zarówno ich kondycję społeczno-ekonomiczną w ostatnich kilku latach, jak i szanse wynikające z planów zagospodarowania przestrzennego, w tym planu wspomnianego obszaru oraz realizacji wspólnej strategii.

Aby przyjrzeć się nieco bliżej zasygnalizowanym możliwościom w kontekście aglomeracyjnym, spośród 21 miast Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego dokonano wyboru pięciu ośrodków miejskich w bliskim sąsiedztwie Wrocławia, zróżnicowanych wielkością, o różnych funkcjach miejskich i odmiennych historycznych doświadczeniach, które, jak się wydaje, skutecznie poszukują swoich nowych wewnętrznych i zewnętrznych możliwości rozwoju, włączając się w sieć współpracy w ramach aglomeracji, a przede wszystkim wzmacniając swoje powiązania strukturalne z Wrocławiem. Są to: Kąty Wrocławskie, Oborniki Śląskie, Siechnice, Środa Śląska i Oleśnica. Ta ostatnia jest co prawda miastem średniej wielkości, ale jej obecność wzmacnia obraz przemian dokonujących się w małych jednostkach urbanistycznych. Wszystkie, z wyjątkiem Siechnic, mają historyczne korzenie miejskie, natomiast wspomnianemu ośrodkowi prawa miejskie zostały nadane dopiero w 1997 r.

Tak więc można powiedzieć, że Siechnice są nowym miastem, rozwijającym się i kształtującym „na naszych oczach”.

Jaki obraz obecnej kondycji społeczno-ekonomicznej wybranych miast wylania się z zestawienia dwóch mierników: liczby ludności i zbilansowanych realnych dochodów miast *per capita* w latach 1999-2004?

Prawie wszystkie wybrane ośrodki wykazują dodatnie saldo ludności i dochodów (z niewielkimi wahaniami w niektórych latach), co w takim ujęciu czasowym można uznać już za tendencję stałą (tab. 1, ryc. 1-6). Pełny obraz daje jednak dopiero porównanie kondycji tych miast z resztą ośrodków miejskich na Dolnym Śląsku (ryc. 7).

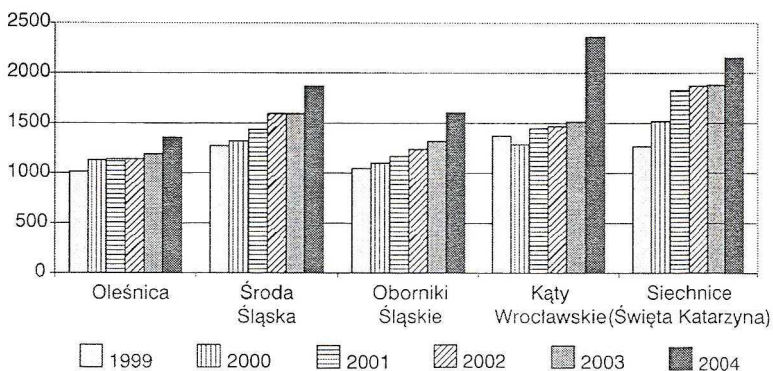
Wyraźnie rysuje się rola obszaru metropolitalnego, w którym koncentruje się większość z nielicznej grupy miast mających dodatni bilans w obu kategoriach. W odniesieniu do liczby mieszkańców potwierdzają się wyniki

Tabela 1

Realny dochód *per capita* w wartościach roku bazowego 1999

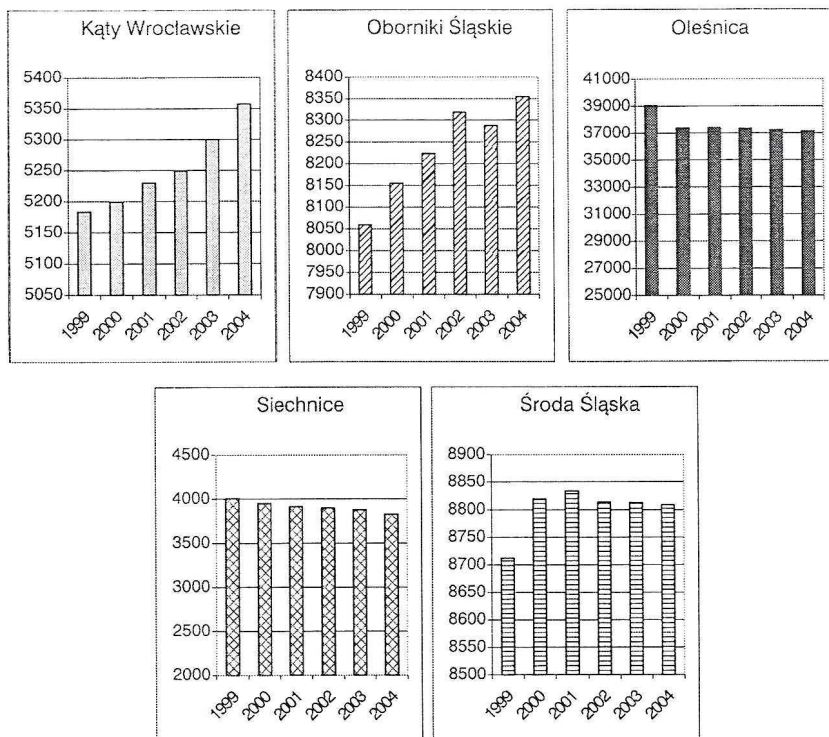
Nazwa	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Oleśnica	1013,620	1133,068	1142,229	1138,441	1192,373	1356,239
Środa Śląska	1274,884	1321,274	1435,952	1594,817	1595,425	1867,505
Oborniki Śląskie	1044,897	1099,022	1167,852	1239,866	1319,244	1604,735
Kąty Wrocławskie	1371,506	1285,874	1444,589	1467,895	1513,333	2363,655
Siechnice (Święta Katarzyna)	1266,714	1516,671	1828,862	1870,493	1879,967	2147,998

Źródło: Opracowanie własne.



Ryc. 1. Realny dochód *per capita*

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS (ryc. 1-8).



Ryc. 2-6. Liczba ludności

badan potencjału demograficznego woj. dolnośląskiego, z których wynika, że do 2030 r. należy spodziewać się większego spadku liczebności ludności w gminach i powiatach, o dominujących funkcjach rolniczych. Zarówno centrum metropolitalne, jakim jest Wrocław, jak i gminy w bliskim jego sąsiedztwie będą wykazywać przyrost potencjału demograficznego. Liczba mieszkańców również będzie warunkować przyszły rozwój miasta. Jak wspomniano, trzy z pięciu ośrodków miejskich mają dodatni bilans ludnościowy, dwa – Siechnice i Oleśnica, odnotowują nieznaczne wahania spadkowe.

Wzrastający dochód na głowę mieszkańca przy wroście lub stabilności liczby ludności jest dowodem, że czynniki rozwoju są skutecznie dyskontowane przez władze samorządowe i miejscowe środowisko gospodarcze, co uwidacznia się, m.in., w rosnącej liczbie rejestrowanych jednostek gospodarczych w latach 1999–2004 (ryc. 8).

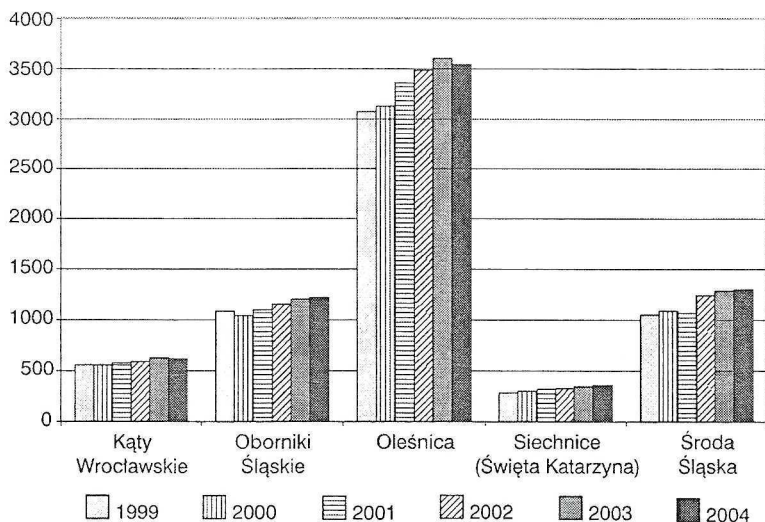


Ryc. 7. Liczba ludności a dochody gminy w woj. dolnośląskim w latach 1999-2004

Jeśli chodzi o przyszłą strukturę przestrzenną wskazanych pięciu miast, warunkującą także ich rozwój ekonomiczny, to niewątpliwie zadecydują o niej warunki przestrzenne w dwóch podstawowych skalach: lokalnej, gdzie znaczny wpływ ma polityka miejscowych władz samorządowych, oraz w skali makro – w szerszym kontekście przestrzennym i administracyjnym, podlegającym już wielorakim i bardziej złożonym uzależnieniom zewnętrznym. Rozwiązywanie problemów na szczeblu aglomeracyjnym plasuje się między polityką lokalną a regionalną i jest zwornikiem we współpracy władz samorządowych tych dwóch szczebli.

Możliwości rozwoju gospodarczego miast, zorientowane głównie na układy lokalne, kryją się obecnie w potencjale wynikającym z:

- a) renty lokalizacji, tradycji wytwórczych czy usługowych, dostępności komunikacyjnej;
- b) otwartości na procesy restrukturyzacyjne;
- c) skuteczności w pozyskiwaniu nowych inwestycji;

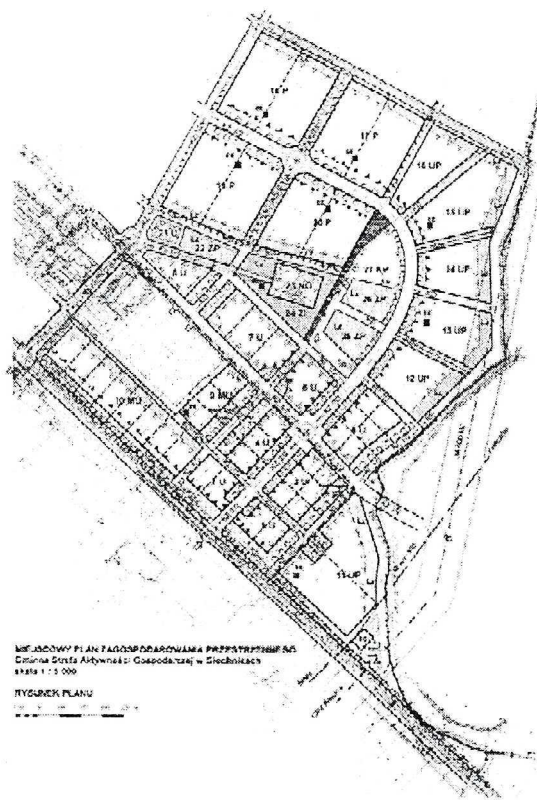


Ryc. 8. Liczba zarejestrowanych jednostek gospodarczych

- d) konkurencyjności zasobowej, obejmującej także kapitał ludzki i kapitał społeczny;
- e) przewadze konkurencyjności działów gospodarki nad działami niekonkurencyjnymi.

Wybrane miasta wykazują koncentrację różnorodnych form aktywności gospodarczej oraz charakteryzują się jednym z istotnych czynników, jakim jest działalność społeczności miejskiej i władz samorządowych na rzecz podniesienia poziomu życia mieszkańców i standardu funkcjonalnego, co w rezultacie podnosi konkurencyjność i rangę tych jednostek w regionie. Działalność władz samorządowych wiąże się w dużej mierze z aktywnością w zakresie polityki przestrzennej, której wymiernym efektem są sporządzane studia zagospodarowania gmin, plany miejscowe czy też strategie.

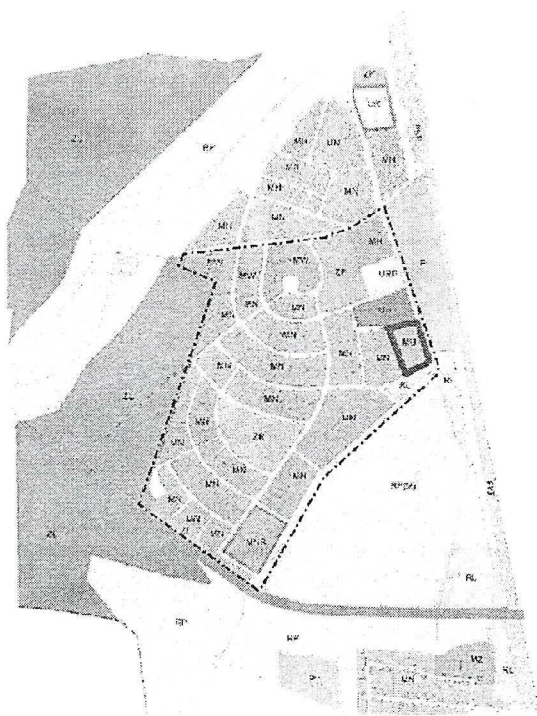
Do warunków w skali mikro możemy zaliczyć dotychczasowe procesy urbanizacji i użytkowanie terenu oraz strukturę funkcjonalno-przestrzenną miejscowości. Ważnym aspektem jest także stan i funkcjonalność układu komunikacyjnego oraz infrastruktury w mieście, który znacznie wpływa na decyzje inwestorów. Przykładem może być Gminna Strefa Aktywności Gospodarczej w Siechnicach, która cieszy się dużym zainteresowaniem ze strony potencjalnych inwestorów. Obszar przeznaczony pod inwestycje handlowe, produkcyjne i usługowe o łącznej powierzchni 80 ha, w tym działki oferowane dla przedsiębiorców zajmują 50 ha, pozostały areal przeznaczony jest pod drogi, tereny publicznie dostępne, zbiornik wodny i zieleni (ryc. 9).



Ryc. 9. Miejskowy plan zagospodarowania przestrzennego gminnej strefy aktywności gospodarczej w Siechnicach

Nie sposób nie wspomnieć o tak istotnych warunkach, jakimi są walory przyrodnicze i kulturowe. Tymi pierwszymi mogą głównie poszczycić się Oborniki Śląskie, w których od lat, ze względu na okoliczne lasy, rozwijana jest funkcja rekreacyjno-turystyczno-uzdrowiskowa. Również Siechnice czynnie korzystają z darów natury, którymi są gleby o wysokiej klasie bonitacyjnej, co pozwala rozwijać na ich terenie przemysł ogrodniczy. Pozostałe miasta wykorzystują swą bogatą historię i związane z nią dziedzictwo kulturowe – zwraca uwagę Środa Śląska ze swym Skarbem Średzkim. Warunki naturalne sprawiają, że te ośrodki miejskie mają potencjał do rozwijania funkcji turystycznej.

Szanse rozwoju wybranych miast obrazują fragmenty z ich miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (ryc. 10-11). Ośrodki te projektują głównie rozwój malowniczej zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej, rezy-



Ryc. 10. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w Obornikach Śląskich

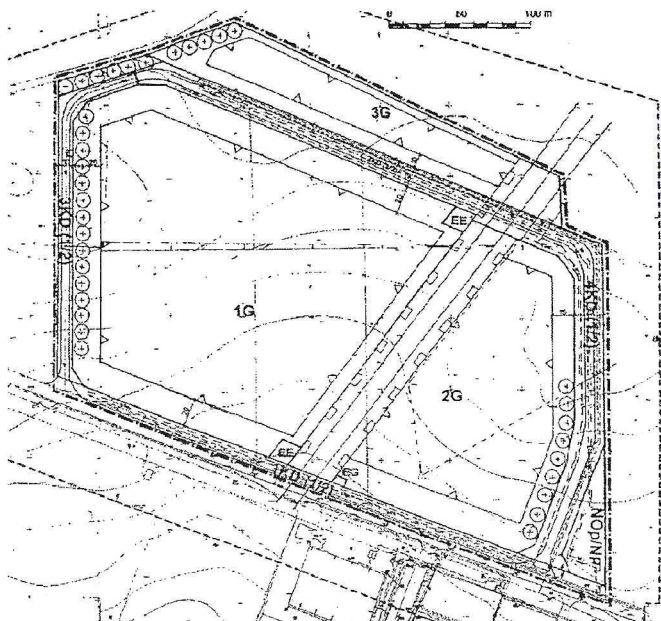
dencjonalnej i letniskowej oraz terenów przeznaczonych pod aktywności gospodarcze. Rozwój funkcji mieszkaniowej jest związany z bliskim położeniem Wrocławia oraz ze zjawiskiem suburbanizacji i tworzeniem się, w miastach satelickich, swojego rodzaju sypialni dla mieszkańców stolicy regionu. Naturalne jest, że życie w małych skupiskach ludzi jest tańsze od życia w dużym mieście, dlatego zaciągnięte kredyty na budowę domu w mniejszych miastach szybciej zostają spłacone (niższa renta gruntowa). Wraz z przybyciem nowych mieszkańców rozbuduje się sfera usługowa, zmniejszy się bezrobocie i wzrośnie liczba nowych inwestycji.

Mówiąc o warunkach zewnętrznych należy mieć na uwadze podstawowy czynnik rozwoju przestrzennego, jakim jest dostępność ważnych ciągów komunikacyjnych. W przypadku omawianych miast taką szansą jest III paneuropejski korytarz transportowy, biegnący z Berlina przez Wrocław i Kraków w kierunku Lwowa i Kijowa. W jego skład wchodzi autostrada A4, biegnąca przez Kąty Wrocławskie oraz linia kolejowa przebiegająca w pobliżu Środy

Śląskiej. Duże znaczenie ma także droga krajowa S8 prowadząca z Wrocławia, przez Oleśnicę, w kierunku Warszawy oraz droga krajowa nr 94 biegnąca z Zielonej Góry przez Środę Śląską i Siechnice w kierunku Opola.

Równie istotne jest sąsiedztwo węzłów kolejowych i autostradowych, co najbardziej uwidacznia się w Kątach Wrocławskich, gdzie na terenach przy węźle autostradowym są lokowane coraz to nowe inwestycje aktywności gospodarczych.

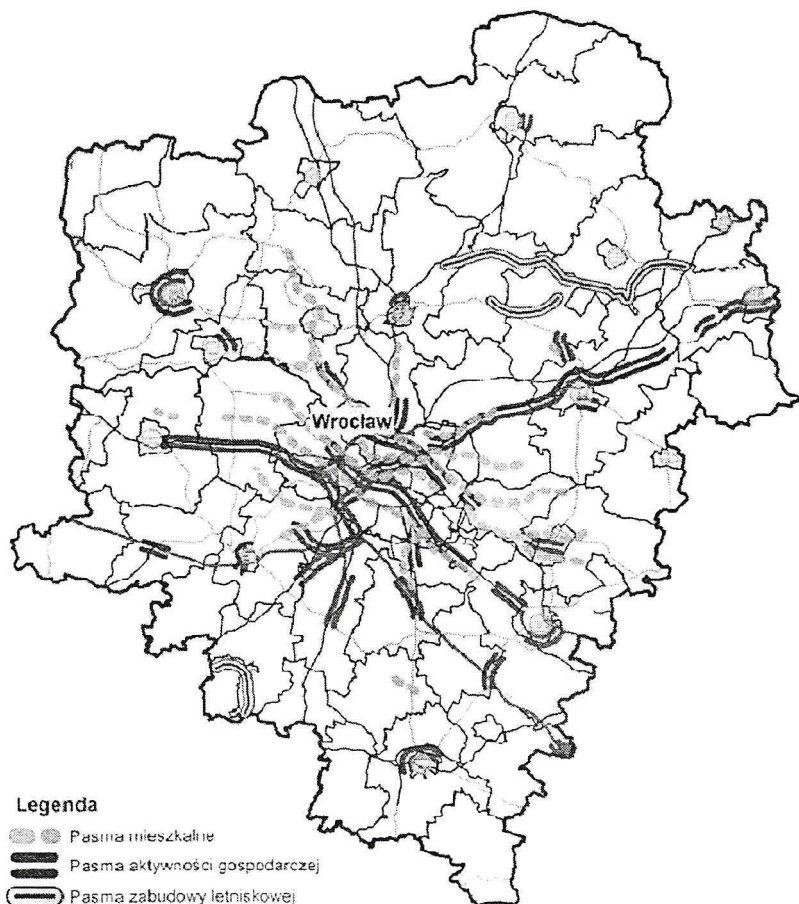
Istotnym warunkiem jest istniejące zainwestowanie w regionie. Powstanie ośrodków aktywności gospodarczej oraz tworzenie parków technologicznych czy specjalnych stref ekonomicznych zwiększa zainteresowanie terenem potencjalnych inwestorów. Tu także zaznacza się obecność małych miast satelickich, takich jak np. Środa Śląska, gdzie na obszar przeznaczony pod rozwój aktywności gospodarczej została przeniesiona część Legnickiej Strefy Ekonomicznej (ryc. 11). Dodatkowym atutem tego terenu jest bliskie sąsiedztwo z istniejącymi już firmami: Vibracoustic Polska Spółka z o.o., Gotec Polska Spółka z o.o.



Ryc. 11. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenów przeznaczonych na lokalizację zorganizowanej działalności gospodarczej w gminie Środa Śląska

W wymienionej podstrefie, wspólnie z kooperantami, swoje inwestycje zaplanowało już kilku poważnych inwestorów m.in.: Vorwerk Dichtungssysteme GmbH, HMT GmbH & Co. KG. Deklarowana wartość wszystkich inwestycji wyniesie 40 mln zł. Na zatrudnienie może liczyć 650 osób.

Tworzone, na potrzeby Planu Zagospodarowania Przestrzennego Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego, analizy (ryc.12) wskazują, że projektowane zainwestowanie tworzy jedną całość, bez względu na przebiegające granice miast czy gmin. To udowadnia potrzebę tworzenia takich planów i kon-

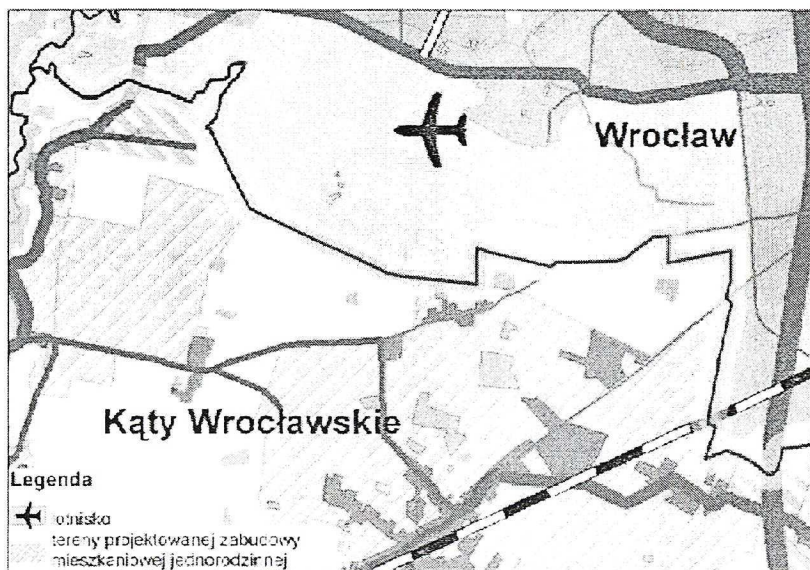


Ryc. 12. Schemat pasmowy projektowanego rozwoju zabudowy na potrzeby Planu Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego

trołę nad nadmiernym, żywiolowym rozwojem różnych struktur przestrzennych w regionie oraz dowodzi, że myślenie o korzyściach w większej skali pozwala utrzymywać ład i porządek przestrzenny nie tylko na terenie miasta czy gminy, ale także w układach międzygminnych. Często bowiem zbyt dalekie ustępstwa na rzecz inwestorów prowadzą do zaburzenia ład przestrzennego.

Opracowania takie pomagają nie tylko wskazywać już istniejące konflikty przestrzenne, ale także przewidywać potencjalne obszary sporów na styku granicznym między gminami oraz z metropolią. Przykładem granicznego konfliktu jest nadmierny rozwój projektowanej funkcji mieszkaniowej w Kątach Wrocławskich, który może sparaliżować rozbudowę wrocławskiego lotniska, uniemożliwiając budowę dodatkowego pasa startowego (ryc. 13). Współpraca obu gmin i prowadzone rozmowy dają nadzieję na osiągnięcie korzystnego, dla obu partnerów, konsensusu.

Wspólne działanie jest jednym z istotniejszych czynników warunkujących rozwój małych ośrodków miejskich we Wrocławskim Obszarze Metropolitalnym. Daje ono szanse powodzenia wypracowanych projektów, gwarantując ciągłość ich realizacji w kilku gminach, np. projekty tras rowerowych, aktywizujących turystycznie region. Wspólna promocja, tworzenie zintegrowa-



Ryc.13. Konflikt przestrzenny związany z rozbudową lotniska we Wrocławiu i projektowaną zabudową w gminie Kąty Wrocławskie (fragment syntezy studiów gmin na potrzeby Planu Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego)

nych projektów zwiększa możliwości rozwoju nowych inwestycji, czy uzyskania pomocy finansowej z funduszy strukturalnych.

Wymiernym przykładem wspólnego działania gmin przez pracę w zespołach roboczych, utworzonych w ramach wdrażania strategii integracji gospodarczo-przestrzennej aglomeracji wrocławskiej we Wrocławskim Obszarze Metropolitalnym i ważnej roli małych ośrodków miejskich, może być realizacja już wypracowanych projektów, w tym:

- projektu utworzenia wrocławskiej aglomeracji ściekowej objętej Krajowym Programem Oczyszczania Ścieków Komunalnych (Wrocław, Św. Katarzyna oraz warunkowo Kąty Wrocławskie) finansowanego z funduszy Unii Europejskiej;
- projektu *Rynek pracy aglomeracji wrocławskiej, stan i perspektywy* finansowanego z Europejskiego Funduszu Społecznego (obszar badań – cała aglomeracja);
- rozszerzenie systemu rekrutacji elektronicznej do szkół ponadpodstawowych o gminy powiatu wrocławskiego;
- porozumienie w sprawie powołania Wrocławskiej Organizacji Turystycznej;
- projekt porozumienia intencyjnego w sprawie budowy przeprawy mostowej na Odrze w miejscowości Brzeg Dolny–Głoska, w którym uczestniczy, m.in. Środa Śląska;
- sfinalizowanie opracowywania Planu Zagospodarowania Przestrzennego Wrocławskiego Obszaru Metropolitalnego;
- organizowanie we Wrocławiu Pikniku Turystycznego Aglomeracji Wrocławskiej, wspólna promocja gmin podwrocławskich;
- pilotażowego projektu biletu aglomeracyjnego dla komunikacji zbiorowej – połączenia Wrocławia i gminy Święta Katarzyna (Siechnice) znajdującego się w fazie rozstrzygniętego przetargu publicznego.

## Wnioski

Z przedstawionego materiału można wyprowadzić kilka wniosków:

1. Działanie na zasadzie dobrowolnych, nieformalnych związków sprawia, że wszystkie jednostki funkcjonują na tych samych prawach bez względu na ich wielkość i liczebność. To pozwala prowadzić bardziej uszczegółowioną politykę w przestrzeni regionalnej, niż byłoby to możliwe ze szczebla wojewódzkiego, z pozycji *Planu zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego*.
2. Związki gminne zwiększają szanse realizacji wypracowanych lokalnie projektów i przegłosowania, korzystnych dla nich, decyzji na szczeblu woje-

wódzkim. Nierzadko interes jednej gminy poparty jest głosem wielu jednostek. Pojedyncze plany miejscowe, studia gmin stają się kolejnymi elementami większej układanki regionalnej, która pozwala na równomierny rozwój ośrodków, równowagę przestrzenną, porządek i specjalizację przestrzenną, rozumianą jako rozwój cech indywidualnych poszczególnych jednostek, ich promocję i wykorzystanie we wspólnej polityce regionu (są to często warunki przyrodnicze czy kulturowe walory turystyczne).

1. Taka polityka pozwala na rozwój małych ośrodków miejskich, niezależnie od ich zróżnicowanego potencjału, zachowując jednocześnie ich indywidualność, niepowtarzalny charakter i walory krajobrazowe (malowniczość, klimat małego miasteczka), promując je w regionie i w kraju. To z kolei warunkuje ich szybszy rozwój i konkurencyjność na rynku. Związki gmin pomagają współpracować i wymieniać się doświadczeniami, razem tworzą rynki zbytu czy rynki pracy – nowo inwestujące firmy poszukują wyspecjalizowanych specjalistów, których nie jest w stanie zapewnić jedno miasto, czy gmina.

Jak widać, wspólnoty terytorialne otwierają nowe możliwości w gospodarce przestrzennej, ekonomicznej i społecznej. Szczególną rolę tzw. lokomotywy rozwoju odegrają bez wątpienia związki terytorialne skupione wokół metropolii. Wrocławski Obszar Metropolitalny, ze swą dynamiczną i zróżnicowaną funkcjonalnie tkanką urbanistyczną, ma szansę, w niedalekiej przyszłości, wykreować cały region dolnośląski na liczące się centrum wzrostu nie tylko w skali naszego kraju.

## Literatura

*Bank Danych Regionalnych* GUS (<http://www.stat.gov.pl/>).

Bogacz T., Kościak E. 1999, *Specyfika i kierunki rozwoju miast dolnośląskich od schyłku średniowiecza do I wojny światowej*. „Dolny Śląsk” Nr 7/99, Wrocław.

Drozdowski T., 2001, *Znaczenie małych miast położonych w okolicach Wrocławia we współtworzeniu aglomeracji*, [w:] *Rola aglomeracji miejskiej w rozwoju regionu*. Wrocław, s. 188-189.

*Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej* 2004/C302/20 z 7 grudnia 2004 r.

Jewtuchowicz A., 2004, *Procesy metropolizacji a perspektywy rozwoju przestrzeni europejskiej*, [w:] *Obszary metropolitalne a rozwój regionalny i lokalny*. Wrocław s. 51.

Karski K., 2005, *Uwarunkowania rozwoju obszaru metropolitalnego*. Biuletyn KPZK PAN, z. 215, Warszawa.

Kołodziejski J., 2001, *Europejskie i krajowe uwarunkowania strategii równoważenia rozwoju polskich miast. Trwały rozwój polskich miast nowym wyzwaniem dla planowania i zarządzania przestrzenią*. Kraków.